

Αγία Σοφία Τραπεζούντας. Πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις του Ναού

Η Αγία Σοφία Τραπεζούντας αποτελεί ένα από τα ωραιότερα μνημεία της εκκλησιαστικής βυζαντινής αρχιτεκτονικής και τοιχογραφίας του 13ου αιώνα που συνδέεται στενά με την αυτοκρατορική δυναστεία των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας, καθώς ιδρύθηκε από το Μανουήλ Α΄ Μέγαλο Κομνηνό (1238-1263). Αποτελεί μοναδικό μνημείο καθώς συνδυάζει αρμονικά ετερόκλητα αρχιτεκτονικά και εικονογραφικά στοιχεία και αποκαλύπτει επιρροές από γειτονικούς λαούς, όπως τη Συρία και τον Καύκασο, αλλά κι αυτήν την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Αυτός ο συγκερασμός των διαφορετικών στοιχείων από τις γειτονικές πληθυσμιακές ομάδες καταδεικνύει ακριβώς τον κεντρικό ρόλο που διαδραμάτιζε στην περιοχή η Τραπεζούντα.

Η ίδρυση της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών (1204-1461) υπήρξε ένας σημαντικός, -ίσως ο σημαντικότερος σταθμός της παρουσίας των Ελλήνων στις νοτιοανατολικές ακτές του Ευξείνου Πόντου. Ιδρύθηκε το 1204 το πιθανότερο ως συνέπεια των κεντρόφυγων τάσεων που επικρατούσαν στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία και όχι λόγω της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τους δυτικούς Σταυροφόρους που συνέπεσε την ίδια χρονιά. Πρέπει να υπογραμμισθεί ότι από την αρχή της ίδρυσης του, το νεοσύστατο αυτό τραπεζουντιακό κρατικό μόρφωμα φιλοδοξούσε να διαδραματίσει έναν ρόλο συνεχιστή και νόμιμου κληρονόμου της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας που είχε καταλυθεί, αναπτύσσοντας κατ' αυτό τον τρόπο έντονο ανταγωνισμό με τη Νίκαια που διεκδικούσε επίσης τον ίδιο ρόλο.

Κατά τον 13ο αιώνα, κατά τον οποίο κτίζεται ο Ναός της Αγίας Σοφίας, η Τραπεζούντα καθίσταται σταδιακά σπουδαίος οικονομικός κόμβος, καθώς αλλάζουν οι συσχετισμοί στους εμπορικούς δρόμους που συνδέουν τη Δύση με την Ανατολή. Ιδιαίτερα, μετά την καταστροφή της Βαγδάτης το 1258 από τους Μογγόλους, η σημασία της Τραπεζούντας αναβαθμίζεται, λόγω της απόληξης εκεί της εμπορικής οδού από την Ταυρίδα.

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η Τραπεζούντα του 13ου και 14ου αιώνα δεν αποτελεί μια απομονωμένη αυτοκρατορία της Ανατολής. Η όσμωση με τα ρεύματα της Δύσης, αλλά και ανατολικότερα με τη Γεωργία, η αποκατάσταση των σχέσεων με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τους Παλαιολόγους, η καθιέρωση της ως σταυροδρόμι και χερσαία δίοδο για

την Ανατολή, θα εντάξει την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας σε ένα πεδίο πολλαπλών και πολυεπίπεδων σχέσεων και επιρροών.

Όλοι οι μελετητές της περιόδου παραδέχονται το υψηλό επίπεδο πολιτισμού και παιδείας που διατηρούνταν στην Αυτοκρατορία των Μεγάλων Κομνηνών. Ενδεικτικό είναι το γεγονός πως στο Ναό της Αγίας Σοφίας διδάσκονταν μαθήματα αστρονομίας από το 1340 και εξής, όταν και καταστράφηκε ο ιερός ναός του Αγίου Ευγενίου, από φημισμένους δασκάλους της εποχής, όπως ο τραπεζούντιος ιερέας και μοναχός Μανουήλ, ο διάσημος αστρονόμος Γρηγόριος Χονιάδης, ο Γεώργιος Χρυσοκόκης και ο πρωτονοτάριος της Αυτοκρατορίας Κωνσταντίνος Λουκίτης.

Ο ναός της Αγίας Σοφίας χτίστηκε στα εξώτεια, δηλαδή έξω από τα τείχη της Τραπεζούντας και ο ναός αποτελεί το κέντρο ενός ευρύτερου οικοδομικού συγκροτήματος που συμπληρώνεται από έναν πύργο στο εσωτερικό του οποίου υπήρχε παρεκκλήσι. Η αρχιτεκτονική του ναού είναι σύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο, νάρθηκα και τρία πρόπυλα. Ο ναός είχε και κοιμητηριακό χαρακτήρα γεγονός που τεκμαίρεται από τις νεκρικές κόγχες και τις επιτύμβιες επιγραφές που σώζονται.

Η ίδρυση δε της Μονής από τον Μανουήλ Α΄ ΜΚ τεκμαίρεται από επιγραφή που σωζόταν μέχρι το 19ο αιώνα στην οποία δίπλα στην προσωπογραφία του αναφερόταν στον Μανουήλ ως «πιστό βασιλέα και αυτοκράτορα Ρωμαίων, κτήτορα της αγίας μονής». Προσθήκες και επισκευές του ναού έγιναν τον 15ο αιώνα, μεταξύ αυτών ήταν και η ανέγερση του Πύργου, από τον Αλέξιο Δ΄ (1417-1429) και τον υιό του Ιωάννη Δ΄ Μεγάλου Κομνηνού (1429-1458). Δίπλα στον κεντρικό ναό έχουν βρεθεί ερείπια μιας μικρής βασιλικής που εκτιμάται ότι χτίστηκε τον 5ο αιώνα.

Για το έτος μετατροπής του Ναού σε τέμενος διασώζονται διάφορες πηγές. Τουλάχιστον τέσσερις διαφορετικές εικασίες γίνονται μεταξύ των ετών 1511-1660. Συστηματικές εργασίες αναστήλωσης πραγματοποιήθηκαν τα έτη 1958-1962 από το πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου. Από το 1964 και έκτοτε λειτουργούσε ως μουσείο μέχρι το 2013 που μετατράπηκε σε τζαμί. Σημαντικό να υπογραμμισθεί είναι ότι το μαρμάρινο ομφάλιο δαπέδου που αναπαρίστανε «λαγών σπαραττώμενον υπό αετού» και μεταφέρθηκε με την έλευση των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη σήμερα βρίσκεται και εκτίθεται εδώ στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

Ο εικονογραφικός διάκοσμος ως διάυλος μηνυμάτων

Ο ναός της Αγίας Σοφίας, ως αυτοκρατορικός Ναός, σκοπό είχε μεταξύ άλλων να εγκολπώνει και να διατρανώνει το πολιτικό όραμα του αυτοκράτορα και της Αυτοκρατορίας γενικότερα. Δεν είναι τυχαίο ότι ο εικονογραφικός διάκοσμος εμπεριέχει τέτοια σημαντικά στοιχεία που δεν είναι της παρούσης να αναλυθούν. Να αναφέρουμε μόνο ότι η απεικόνιση του Αλεξίου Δ΄ (1417-1429) και του υιού του Ιωάννη Δ΄ Μεγάλου Κομνηνού (1429-1458) από κοινού εκατέρωθεν της Θεοτόκου θα μπορούσε να ειπωθεί ως μια προσπάθεια του Ιωάννη από τη μια να νομιμοποιήσει την εξουσία του και από την άλλη να εξιλεωθεί, καθώς για να πάρει τον θρόνο είχε συνεργήσει στη δολοφονία του πατέρα του Αλεξίου Δ΄. Αυτή δεν είναι η μοναδική περίπτωση. Αντίστοιχη υπήρξε και η κτητορική παράσταση των Μεγάλων Κομνηνών στην Παναγία Θεοσκέπαστο, όπου εικονίζονται ο Αλέξιος Γ΄ (1349-1390), η σύζυγός του Θεοδώρα Καντακουζηνή και η Ειρήνη, μητέρα του Αλεξίου Γ΄, η οποία κρατά ομοίωμα ναού. Η Ειρήνη η Τραπεζουντία μητέρα του Αλεξίου Γ΄ υπήρξε η παράνομη σχέση του αυτοκράτορα Βασιλείου, έχοντας τότε ξεσηκώσει τις αντιδράσεις όχι μόνο του μητροπολίτη Τραπεζούντας αλλά και όλης της τοπικής κοινωνίας. Τοποθετώντας ο μετέπειτα αυτοκράτορας Αλέξιος Γ΄ τη μητέρα του Ειρήνη στην εικονογράφηση και μάλιστα να κρατά το ομοίωμα του Ναού, νομιμοποιούσε και επέβαλε την παρουσία της στην Αυτοκρατορία.

Νομίζω, όμως, πως με την ευκαιρία της παρούσας συνάντησης προτιμότερο είναι να εστιάσουμε στο πολιτικό διακύβευμα της διαχείρισης των σημαντικών αυτών πολιτιστικών μνημείων από το αναλωθούμε σε ιστορικές η αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες.

Το πολιτικό διακύβευμα

Η μετατροπή της Αγίας Σοφίας Τραπεζούντας το 2013 σε τζαμί, όπως βέβαια νωρίτερα το 2011 της Αγίας Σοφίας της Νίκαιας λειτούργησε, θα μπορούσε να πει κανείς, ως μια δοκιμή, ως πρόβα για την μετατροπή σε τζαμί της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως.

Μια μετατροπή που δεν ήρθε όμως ως κεραυνός εν αιθρία αφού διαχρονικό ήταν το προεκλογικό σύνθημα: «να σπάσουν οι αλυσίδες της Αγίας Σοφίας», γεγονός που τόνισε emphatically η πρόσφατη δήλωση του τούρκου προέδρου Ταγίπ Ερντογάν ότι με την μετατροπή σε τζαμί

«έκλεισε μια πληγή 86 ετών για το έθνος μας». Μια ανάγνωση της κίνησης του Ρ. Τ. Ερντογάν με αναγωγή σε παγκόσμια κλίμακα υποδηλώνει την προσπάθεια του Τούρκου προέδρου να διαδραματίσει έναν κεντρικό ρόλο για το Ισλάμ παγκόσμια. Ο κίνδυνος εδώ δεν είναι μικρός. Η πρόσφατη είσοδος Αφγανών ισλαμιστών που κρατούσαν σύμβολα των Ταλιμπάν, φωνάζοντας «Αλλαχού Ακμπάρ» είναι ένα δείγμα μόνο του συμβολισμού που έχει η μετατροπή των εμβληματικών αυτών Ναών αλλά κυρίως της Μεγάλης Εκκλησίας της Ορθοδοξίας, αλλά και των κινδύνων που επιφυλάσσει η κλιμάκωση του θρησκευτικού φανατισμού. Άλλωστε όπως σημειώνει ο Ηρακλής Μήλλας «ο κοσμικός χαρακτήρας του τουρκικού πολιτεύματος είναι μια επίφαση. Στην πραγματικότητα το κράτος δεν έχει διαχωριστεί από την θρησκεία, αλλά όλες οι θρησκευτικές λειτουργίες ελέγχονται απόλυτα απ' αυτό» (Ηρ. Μήλλας, 2019, 21) .

Όπως διαχρονικά γίνεται αντιληπτό στην ιστορία της ανθρωπότητας το θρησκευτικό συναίσθημα δεν είναι άμοιρο των πολιτικών και διπλωματικών υπολογισμών. Σε αυτήν την λογική εντάσσεται όχι μόνο η μετατροπή εμβληματικών ναών σε τζαμιά, αλλά και η επαναλειτουργία της ιστορικής Μονής Σουμελά στον Πόντο. Αποτελούν έναν από τους πολλούς κρίκους στην σκακιέρα της εσωτερικής, αλλά κυρίως της διεθνούς πολιτικής και διπλωματίας της γείτονος.

Άλλωστε η επαναλειτουργία της Πατριαρχικής Μονής Σουμελά στον Πόντο αποτελεί μια εξόχως διπλωματική κίνηση που της προσδίδει πολλαπλά οφέλη, ενώ δεν διακυβεύεται κανένα συμφέρον της. Το πρώτο και κυριότερο είναι ότι της επιτρέπει να επιδεικνύει ένα δημοκρατικό προφίλ διεθνώς και να παραπλανεί την Ευρώπη. Ο ίδιος μάλιστα δήλωσε προς αυτήν την κατεύθυνση ότι «αν εμείς ήμασταν ένα έθνος που κατέστρεφε τα σύμβολα των άλλων θρησκειών, όπως ισχυρίζονται κάποιοι, τότε στη θέση αυτού του μοναστηριού που βρίσκεται στα χέρια μας εδώ και πέντε αιώνες δεν θα υπήρχε τίποτα». Την ίδια στιγμή βέβαια αρνείται πεισματικά να ανοίξει την Θεολογική Σχολή της Χάλκης ή μετατρέψει εμβληματικούς βυζαντινούς ναούς σε μουσουλμανικά τεμένη, ασφαλώς όχι διότι υπάρχει έλλειψη τέτοιων. Επιπλέον, το οικονομικό όφελος είναι εξαιρετικά σημαντικό, όχι μόνο από την είσπραξη των εισιτηρίων, αλλά και από την τουριστική κίνηση που αναπτύσσεται στην περιοχή, μια περιοχή που σημειωτέον στηρίζεται οικονομικά σε μεγάλο βαθμό σε αυτόν ακριβώς τον τουρισμό.

Σήμερα, εκτός από τις άλλες προθήκες που έγιναν για την εξυπηρέτηση των πιστών μουσουλμάνων, οι μοναδικές αναπαραστάσεις

του 14ου αιώνα εξαιρετικής τεχνικής της Αγίας Σοφίας Τραπεζούντας έχουν καλυφθεί με μουσαμάδες ενώ τα ψηφιδωτά έχουν καλυφθεί με χαλιά. Κλείνοντας πρέπει να σημειωθεί ότι μετριοπαθείς μουσουλμάνοι, ακαδημαϊκοί και δημοκράτες Τούρκοι πολίτες έσπευσαν, άλλοι να καταδικάσουν ευθέως και άλλοι να αναρωτηθούν για τη σκοπιμότητα των συγκεκριμένων μετατροπών. Αυτή η μερίδα της δημοκρατικής Τουρκίας, αν και μικρή, διασώζει μια υποψία ελπίδας για την καταλλαγή και την ειρηνική συνύπαρξη στο μέλλον.

Δρ. Θεοδόσιος Κυριακίδης